

Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας

Τόμ. 31 (2014)

Αιτίες της Κρίσης

Η ανασφαλής Ελληνική ταυτότητα και η αποτυχία των νεωτερικών αξιών

Θάνος Λίποβατς

doi: [10.12681/sas.10295](https://doi.org/10.12681/sas.10295)

Copyright © 2016, Θάνος Λίποβατς

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Λίποβατς Θ. (2016). Η ανασφαλής Ελληνική ταυτότητα και η αποτυχία των νεωτερικών αξιών. *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, 31, 101-119. <https://doi.org/10.12681/sas.10295>

Θάνος Λίποβατς*

Η ΑΝΑΣΦΑΛΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗ
ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΚΑΙ Η ΑΠΟΤΥΧΙΑ
ΤΩΝ ΝΕΩΤΕΡΙΚΩΝ ΑΙΩΝΩΝ

Στο άρθρο υποστηρίζεται ότι η ενδημούσα κρίση μπορεί να λειτουργήσει και ως ευκαιρία για την έναρξη διαδικασιών συλλογικής και ατομικής αυτο-γνωσίας και εμπέδωσης των οικουμενικών αξιών της νεωτερικότητας. Οι διαδικασίες αυτές προϋποθέτουν δύσκολες αποφάσεις ευθύνης καθώς εδράζονται στην υπέρβαση παραδοσιακών προτύπων συμπεριφοράς και πολιτικού πράττειν, ειδοποιό χαρακτηριστικό των οποίων είναι η αμυντική στάση απέναντι στην ανοικτή κοινωνία πολιτών, την καινοτομία και τη συμβολαιακή ηθική δέσμευση. Στο κείμενο επιχειρείται η διασύνδεση του ατομικού με το συλλογικό και η συσχέτιση της ιστορικο-κοινωνιολογικής ανάλυσης με την ψυχαναλυτική προβληματική.

* Καθηγητής Πολιτικής Ψυχολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο <lipo-watz@otenet.gr>.

Εννοιολογικό πλαίσιο: συλλογικές ταυτότητες και αξίες στη νεωτερικότητα

Η *ΤΑΥΤΙΣΗ*, ως μια θεμελιακή σχέση ‘με’ τον άλλο, αποτελεί τη διαδικασία μέσω της οποίας κάθε ανθρώπινο υποκείμενο ‘κατασκευάζει’ ασυνείδητα μία ‘ταυτότητα’. Ως μια διαδικασία μέσα στον χρόνο συντελείται συγχρόνως όχι μόνο στο συμβολικό, γλωσσικό επίπεδο των σημείων και ονομάτων, αλλά και στο φαντασιακό επίπεδο (Φρόυντ 1994, Λίποβατς 1990) μέσω της υποταγής στην εικόνα του άλλου (την εξιδανικευμένη εικόνα του, που είναι ασυνείδητα και η εικόνα του ‘εαυτού’). Η τελευταία περίπτωση είναι και η πλέον προβληματική καθώς το υποκείμενο ικανοποιεί τον ναρκισσισμό του, δηλαδή τις φαντασιώσεις του για παντοδυναμία, τελειότητα και ανωτερότητα, μέσω της ταύτισης με κάποιον ο οποίος δήθεν έχει αυτές τις ιδιότητες (π.χ. οι ‘ένδοξοι ημών πρόγονοι’), ‘πραγματοποιεί’ δηλαδή τις επιδιώξεις του με φαντασιακό τρόπο. Αυτό όμως έχει πραγματικά αποτελέσματα: επιθετικότητα και βιαιότητα απέναντι σε κάθε υποτιθέμενο εξωτερικό και εσωτερικό ‘εχθρό’. Κάθε ‘σύγκριση’ με τον άλλο (‘εγώ είμαι καλύτερος από τον άλλο’) έχει εδώ την προέλευσή της. Το ίδιο και η έννοια της ατομικής ή συλλογικής ‘συνείδησης’.

Σε κάθε —μικρή ή μεγάλη— ομάδα (Φρόυντ 1994) η δομή της εξάρτησης του υποκειμένου από τον αρχηγό, τον άλλο (σύντροφο) και τον ‘εχθρό’ (ή αντίπαλο) συγκροτεί μία ταυτότητα και ενότητα/ομοιογένεια. Το κρίσιμο ερώτημα είναι αν σταματάει εκεί κάθε ταύτιση ή αν υπάρχει μέσω του συμβολικού, του λόγου, μια άλλη δυνατότητα διεργασίας της επιθετικότητας, που οδηγεί σε έναν πιο διαφοροποιημένο ψυχισμό και σε υψηλότερο πολιτισμικό επίπεδο.

Τα υποκείμενα καταλαμβάνονται πάντα από πανικό και άγχος εμπρός στο ενδεχόμενο μιας ‘απώλειας’ ή αλλαγής της ταυτότητάς τους. Για να αποφύγουν τον κίνδυνο αυτόν προσφεύγουν κατ’ αρχήν σε ‘πρωτόγονες’ στρατηγικές: το κλείσιμο προς τα έξω, την απόρριψη της επικοινωνίας, την καθήλωση

των επιθετικών τους τάσεων σ' ένα φαντασιακό ή/και πραγματικό εσωτερικό ή εξωτερικό εχθρό. Αν θέλει να σπάσει το αδιέξοδο του αμυντικού/επιθετικού κλοιού, είναι υποχρεωμένος κανείς να ανοίξει τα σύνορα απέναντι στο *μη ταυτό* (Λίποβατς 1989), σε αυτό που δημιουργεί ανομοιογένεια, δημιουργικότητα και διαφορά (του υποκειμένου με τον εαυτό του και με τον άλλο) και που υπενθυμίζει ότι η τελειότητα και η παντοδυναμία δεν υπάρχουν για κανέναν. Η παραδοχή του ορίου στις φαντασιώσεις παντοδυναμίας και του ανοίγματος στον άλλο μπορεί να εδραιωθεί μόνον μέσα από την παραδοχή ενός ηθικού και πολιτικού (διεθνούς και εθνικού) νόμου καθολικής ισχύος, που συγχρόνως εγγυάται την ατομική/συλλογική διαφορά για όλους.

Η συλλογική (εθνική) ταυτότητα δεν μπορεί να κατανοηθεί οντολογικά και ουσιοκρατικά: η εκάστοτε εθνική ταυτότητα δεν αποτελεί μια 'ουσία' μυστική, αιώνια, αναλλοίωτη και μοναδική, και δεν υπάρχει μία τελεολογία της εθνικής ταυτότητας ούτε μια συνέχεια και ομοιογένεια ενός 'πεπρωμένου της φυλής' που την 'οδηγεί' μέσα από τις περιπέτειες της ιστορίας. Επίσης δεν υπάρχει στην εθνική ταυτότητα ούτε ένα 'καθαρό' υπόστρωμα αίματος ούτε η αποκλειστικότητα μιας γης ούτε μια αναλλοίωτη, 'καθαρή' γλώσσα. Αντίθετα τα πάντα συντίθενται και ανασυντίθενται μέσα από τις συγκυρίες της ιστορίας, τους αγώνες συμφερόντων και ενδιαφερόντων αλλά και τις ευκαιρίες συνεννόησης και συμφιλίωσης. Η τυχαιότητα δεν σημαίνει εδώ κάτι το τυχάρπαστο και αυθαίρετο, αλλά φέρει τη σφραγίδα της τραγικότητας, της εμφάνισης ανεπανάληπτων ευκαιριών και καταστροφών. Ανοίγει δε τον δρόμο για το μέλλον σ' αυτούς που δεν καθλώνονται μοιρολατρικά ή ψυχαναγκαστικά στο παρελθόν και τα φαντάσματά του.

Ο προβληματισμός αυτός μας παραπέμπει στο ερώτημα πώς κατασκευάζεται μια εθνική ταυτότητα. Υπάρχουν βασικά δύο τύποι κατασκευής της (Δεμερτζής 1996, Λίποβατς 1996α, Gellner 1992) που οδηγούν στην 'κοινοτιστική' και στην 'πολιτική' ταυτότητα. Στη νεότερη ευρωπαϊκή ιστορία αυτές οι δύο μεταξύ τους αντίπαλες μορφές είχαν τις ρίζες τους σε συγκεκριμένες ιστορικές συγκυρίες. Ο Διαφωτισμός, η Αμερικανική

νική και η Γαλλική Επανάσταση οδήγησαν στην κατασκευή του δημοκρατικού κράτους δικαίου, των δικαιωμάτων του ατόμου και του πολίτη, στον 'πατριωτισμό του Συντάγματος'. Στο πλαίσιο αυτό διαμορφώθηκε μια ταυτότητα που είχε και έχει ως στόχο μια ανοικτή κοινωνία πολιτών, στην οποία οι αντιθέσεις διαμεσολαβούνται από την απόρριψη της βίας και τον ορθό Λόγο. Εντός του πλαισίου αυτού οι εθνοτικές και πολιτισμικές παραδόσεις είναι σεβαστές μέσα από τις διαφορές τους, χωρίς να γίνονται εργαλείο κυριαρχίας.

Η αντίδραση στο μοντέλο αυτό εκφράσθηκε από τις συντηρητικές δυνάμεις της Ιεράς Συμμαχίας, με την παλινόρθωση μετά τη Γαλλική Επανάσταση. Την ίδια εποχή εμφανίσθηκε στη Γερμανία και στις χώρες της Νότιας και Ανατολικής Ευρώπης το ρομαντικό μοντέλο του κοινοτισμού. Σε αντίθεση με τον πατριωτισμό του Συντάγματος, ο κοινοτισμός τονίζει και τονίζει την ύπαρξη μιας φαντασιακής, μυθικής, αιώνιας 'ουσίας' ενός λαού-έθνους, που αναμεταδίδεται από γενιά σε γενιά, μέσα από το αίμα, τη γη, τη γλώσσα και τη θρησκεία. Εδώ υποκείμενο της ιστορίας δεν είναι τα πραγματικά άτομα μέσω της κοινής δράσης τους, αλλά μια μυθική, 'συλλογική ψυχή' στην οποία είναι υποταγμένα τα άτομα και ο ορθός Λόγος, ενώ οι χαρισματικοί αρχηγοί ενσαρκώνουν το 'πεπρωμένο της φυλής'.

Η διαμάχη ανάμεσα στα δύο αυτά μοντέλα χαρακτηρίζει σε όλες τις χώρες της Ευρώπης (αλλά και του υπόλοιπου κόσμου) ολόκληρη την ιστορική περίοδο στην οποία ζούμε εδώ και δύο αιώνες, τη *νεωτερικότητα*. Η νεωτερικότητα δημιούργησε έναν πολιτισμικό τύπο ανθρώπου και θεσμών που χαρακτηρίζεται από: την *εκκοσμίκευση*, την *ικανότητα ανάπτυξης μιας ατομικότητας* από όλους (πράγμα ανύπαρκτο πριν), την *ανάπτυξη μιας υποκειμενικής, αυτοκριτικής και αναστοχαστικής εσωτερικότητας* και μιας *ισχυρής, ορθολογικής θέλησης*. Η σημερινή φάση της νεωτερικότητας, η '*μετανεωτερικότητα*', *αμφισβητεί* ωστόσο τη σταθερότητα των μέχρι τώρα ισχυουσών συλλογικών και ατομικών ταυτοτήτων και του τρόπου της καθημερινής ζωής (Λίποβατς 2001α).

Η αμφισβήτηση έχει διαπεράσει μέσω της παγκοσμιοποίησης και των ΜΜΕ όλα τα στρώματα του πληθυσμού. Όλο και περισσότερα άτομα ζουν με διπλές ή πολλαπλές ταυτότητες, πράγμα που ευνοεί μια αυξημένη εξατομίκευση και κινητικότητα, ευνοεί όμως επίσης την αστάθεια των ταυτοτήτων και την ενίσχυση συγκρουσιακών σχέσεων σε συλλογικό επίπεδο. Όλα αυτά συνδέονται ωστόσο και με τη διεύρυνση των ατομικών και συλλογικών δικαιωμάτων καθολικής ισχύος, καθώς και με την κεντρική σημασία που έχουν αποκτήσει οι περιβαλλοντικοί κίνδυνοι και η διεθνής τρομοκρατία και εγκληματικότητα για όλους, που μπορούν ν' αντιμετωπισθούν μόνο με παγκόσμια/πανευρωπαϊκή συνεργασία. Έτι περαιτέρω, ναι μεν η εξατομίκευση συνοδεύεται συχνά από αδιαφορία απέναντι στους παραδοσιακούς θεσμούς, πλην όμως αντ' αυτών δημιουργούνται νέες ομάδες, δίκτυα κοινωνικότητας, αλληλεγγύης και δημοκρατικών, ειρηνικών αγώνων σε όλα τα επίπεδα.

Σε μια περίοδο βαθιάς κρίσης λέγονται και γράφονται πολλά. Ο συνεκτικός ιστός της κοινωνίας δείχνει βαθιές ρωγμές. Όχι ότι αυτό συμβαίνει ξαφνικά: αντίθετα εκείνο που φαίνεται τώρα στους πολλούς, είναι η συσσώρευση των αμελειών και παραπτώματων του παρελθόντος. Εδώ μιλάμε για συμπτώματα κρίσης του πολιτισμού. Η περιγραφή τους ενδέχεται να καταστεί αφετηρία για την ανάλυση των κρυμμένων αιτιών. Το βασικό θέμα που μας αφορά είναι η διαπίστωση ότι ο χώρος της παραγωγικής και δημιουργικής εργασίας δεν περιορίζεται στο προφανές: στην ποσοτική περιγραφή των παραγωγικών δυνάμεων και των σχέσεων ανάμεσά τους. Αν παραμείνει κανείς μόνο σε αυτό τότε εγκλωβίζεται στον οικονομισμό και στον τεχνοκρατικό τρόπο σκέψης.

Από την εποχή του Max Weber (1988: 252) είναι γνωστό ότι δεν υπάρχει ανάπτυξη και εξορθολογισμός της παραγωγής και της κυκλοφορίας των αγαθών δίχως ένα ειδικό πολιτικό πλαίσιο και μια ορθολογική διοίκηση από τη μία, και δίχως μια ειδική υποδομή αξιών και συναισθηματικών στάσεων των δράντων υποκειμένων απέναντι στους κανόνες και τους στόχους της οικονομικής διαδικασίας από την άλλη. Στο έργο του για την

κοινωνιολογία της θρησκείας ο M. Weber δείχνει ότι τα υλικά συμφέροντα διαπλέκονται με ιδεατά συμφέροντα: τα μεν δεν ανάγονται στα δε, όμως αλληλεπιδρούν μεταξύ τους.

Αυτό που σήμερα, στην ύστερη νεωτερικότητα, εμφανίζεται ως μια δομική αυτονομία και ιδεολογική κυριαρχία της οικονομίας δεν είναι ούτε μοιραίο ούτε αυτονόητο. Στις απαρχές και στην κορυφή της κλασικής νεωτερικότητας (1517-1914) αναπτύχθηκε ένα σύνολο ηθικών και θρησκευτικών αξιών, οι οποίες προσέφεραν σε σημαντικό βαθμό το αξιακό πλαίσιο και το κανονιστικό περιεχόμενο του νεωτερικού οικονομικού πράττειν. Στη συνέχεια όμως, το πλαίσιο αυτό υπονομεύθηκε σε μεγάλο βαθμό, έτσι ώστε ο σημερινός μηδενισμός της μετανεωτερικότητας να μας προσφέρει το θέαμα μιας οικονομίας ως ενός άψυχου μηχανισμού, ο οποίος αυτονομήθηκε εισβάλλοντας μάλιστα δομικά στον ψυχισμό των ανθρώπων.

Έτσι τίθεται το πρόβλημα να κατανοήσουμε πώς απαντά σήμερα ο ψυχισμός των ανθρώπων σ' αυτή την κατάσταση. Γνωρίζουμε ότι η εξέλιξη του δυτικού χριστιανισμού, ιδιαίτερα ορισμένων κατευθύνσεων του προτεσταντισμού με την ηθική της εργασίας και την ηθική του πολίτη, καλλιέργησε το έδαφος για ένα αξιοκρατικό μοντέλο παραγωγικού και καινοτόμου καπιταλισμού. Αυτό βεβαίως δεν σημαίνει ότι εξαρχής δεν υπήρχε και η άλλη, άγρια όψη του καπιταλισμού: της αρπακτικότητας, της απληστίας, της αποικιοκρατίας και της εκμετάλλευσης. Οι δύο αυτές όψεις συνυπάρχουν πάντα αντιφατικά. Ωστόσο ό,τι εξακολουθεί να συνιστά την πολιτική και οικονομική υπεροχή του ευρωπαϊκού και του βορειοαμερικανικού καπιταλισμού είναι η ύπαρξη των στοιχείων της αστικής και της πολιτικής ηθικής, η οποία έχει εκλεκτικές συγγένειες με παραλλαγές της ουμανιστικής, στωικής ηθικής του Διαφωτισμού, του μεταρρυθμιστικού ιουδαϊσμού και του μεταρρυθμιστικού καθολικισμού. Σε κάθε περίπτωση πάντως άλλες χώρες και θρησκείες δεν θα μπορούσαν να συνεισφέρουν στην ανάπτυξη ενός παρόμοιου παραγωγικού συστήματος αν δεν αφομοίωναν μια παραλλαγή της προτεσταντικής ηθικής ακόμα και μέσα στο πλαίσιο της σημερινής μετανεωτερικότητας (Weber 1984, Λίποβατς 2011).

Κάτι που φαίνεται σήμερα στην Ιαπωνία, στην Κορέα, στην Κίνα, στην Ινδία, στην Τουρκία.

Υπονόμευση των νεωτερικών αξιών, αμυντική στάση και εθνοκεντρικοί μύθοι

Τι διαπιστώνουμε σήμερα στην Ελλάδα; Ότι εδώ και δεκαετίες υπονομεύθηκαν και υπονομεύονται συστηματικά από όλες τις κοινωνικές τάξεις και τις πολιτικές παρατάξεις οι αξίες που έχει ανάγκη μια παραγωγική και όχι ληστρική, μεταπρατική και παρασιτική οικονομία. Μερικά από τα συμπτώματα είναι: οι κοινοτιστικές και πελατειακές σχέσεις διαφθοράς και κρατικής αναξιοκρατίας, η απόρριψη της τήρησης κανόνων και νόμων σε όλα τα επίπεδα, η πλήρης αναξιοπιστία και ανευθυνότητα, η μετάθεση της ίδιας υπαιτιότητας στον Άλλο (η φαντασική εικόνα του εαυτού ως θύματος του Άλλου), η απόρριψη της αποδοχής υποχρεώσεων στο όνομα άπειρων, ειδικών δικαιωμάτων. Όλα αυτά γίνονται πάντα σε βάρος εκείνων που είναι συνεπείς και αξιόπιστοι, και αναγκάζονται ως εκ τούτου να καταστούν τα πραγματικά θύματα: αυτοί οι άνθρωποι υπάρχουν, είναι οι αφανείς ήρωες.

Παραπέρα ο φθόνος, η μνησικακία (Δεμερτζής & Λίποβατς 2006), ο ισοπεδωτισμός, ο αθέμιτος ανταγωνισμός, η καταστροφική επίδραση του μετανεωτερικού ηδονισμού και σχετικισμού των αξιών και ταυτοτήτων, η καθημερινή ανοχή της βίας και της ανομίας. Τέλος η πλήρης έλλειψη αυτοκριτικής, η μοιρολατρική παθητικότητα και ανημπόρια ('δεν βαριέσαι, δεν πειράζει, τίποτα δεν αλλάζει'), ο εξευτελισμός της δημοκρατίας, η ακυβερνησία, η έλλειψη μιας κουλτούρας του διαλόγου, της συνεργασίας και της διαπραγματεύσης.

Όλες αυτές οι στάσεις και πρακτικές στηρίζονται πρωτογενώς στις ασυνείδητες ναρκισσιστικές φαντασιώσεις παντοδυναμίας και βιαιότητας των ανθρώπων. Σε προ-συνειδητό και συνειδητό επίπεδο η ανάδυση ιδεολογικών κατασκευών στο πλαίσιο των κοινωνικών και πολιτικών σχέσεων εξουσίας τείνει σε

συλλογική κλίμακα να τις υποθάλψει και να τις εντείνει. Να μην ξεχνάμε φυσικά ότι υπάρχουν πάντοτε και αντίρροπες δυνάμεις τόσο εντός του ατομικού ψυχισμού όσο και στην κοινωνία: η θεμελιακή *αμφιρροπία* των αξιών και των συναισθημάτων παραμένει πάντα το χαρακτηριστικό κάθε πολιτισμού. Υπάρχουν δηλαδή τόσο ψυχικές και κοινωνικές δυνάμεις που *αντιστέκονται* στις καταστροφικές τάσεις, όσο και *εμπόδια* που υπονομεύουν και αναστέλλουν την κριτική περιστολή και την αμφισβήτηση αυτών των τάσεων.

Η πτώση της χούντας άφησε πίσω της μια μακριά, μαύρη σκιά: στο όνομα μιας ψευδούς, απατηλής ελευθερίας και ισότητας απορρίπτεται έκτοτε κάθε σεβασμός και τήρηση του νόμου ως ‘αυταρχισμός’ και ‘φασισμός’, κάθε αξιοκρατία και αποδοτικότητα ως ‘καριερισμός’. Αν σε αυτή τη μικροαστική, αναρχική τάση, προστεθεί ο μετανεωτερικός καταναλωτικός ηδονισμός και σχετικισμός του *anything goes*, καθώς και ο άγριος, άναρχος νεοφιλελευθερισμός, τότε βλέπουμε το μέγεθος των καταστροφικών αποτελεσμάτων. Αυτά φαίνονται ιδιαίτερα στην υπονόμηση της παιδείας, όπου η εκπαίδευση στην υπευθυνότητα και στην αξιοκρατία έχουν καταρρεύσει.

Σε παραλλάσσουσες αναλογίες αυτές οι στάσεις και πρακτικές υπάρχουν σε όλα τα υποκείμενα, τα οποία και διχάζουν. Συγκαλύπτονται όμως συλλογικά από τις *ιδεολογίες* του ξενοφοβικού αντι-δυτικισμού, του ρατσισμού, του εθνικισμού, του κοινοτισμού και του (αριστερού και δεξιού) λαϊκισμού. Έτσι η ανευθυνότητα ατόμων και ομάδων αποσιωπάται, μεταθέτοντας με φαντασιακό και δημαγωγικό τρόπο το φταίξιμο από τους δράντες σε έναν ‘κακό’ Άλλο.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο πρέπει να κατανοήσει κανείς σήμερα την ελληνική ταυτότητα, ως μια διαρκή διαδικασία δόμησης και αποδόμησης. Και ήδη από τον 19ο αιώνα είχε δημιουργηθεί το *ψευτοδίλημμα* ‘παράδοση’ ή ‘εκσυγχρονισμός’. Οι αντιστάσεις στον Διαφωτισμό και την οργάνωση ενός ορθολογικού κράτους δικαίου οδήγησαν στη ρομαντική, κοινοτιστική υποστασιοποίηση του ‘έθνους’, ως μιας αναλλοίωτης, αιώνιας ‘ουσίας’, που είναι μια νεφελώδης έννοια/μύθος, ανεξάρτητη από

τις επιδόσεις και τις επιθυμίες των συγκεκριμένων ατόμων που αποτελούν τον υπαρκτό ελληνισμό και όλες τις διαφορές που τον διαπερνούν.

Οι ποικίλες προκλήσεις της νεωτερικότητας στο πλαίσιο του ευρωπαϊκού και διεθνούς γίνεσθαι απαντήθηκαν συχνά με φαντασιακό, μυθοποιητικό τρόπο, με τα προγονολατρευτικά στερεότυπα του στείρου και εσωστρεφούς εθνικισμού. Η ύπαρξη δε του προβλήματος της εθνικής ολοκλήρωσης από την εποχή της σύστασης του ελληνικού κράτους αποτέλεσε έναν ανασταλτικό, πραγματικό πυρήνα, γύρω από τον οποίον αποκρυσταλλώθηκαν όλοι οι μύθοι της ελληνικότητας. Κι αυτό γιατί τα 'πραγματικά' γεγονότα και τα πραγματικά τραύματα δεν οδηγούν ποτέ από μόνα τους σε ιστορικά αποτελέσματα και νοοτροπίες. Τα γεγονότα 'υπάρχουν' μόνον μέσα από τις ερμηνείες που τους δίνουν τα δρώντα υποκειμένα, ερμηνείες που αιωρούνται ανάμεσα σε μια φαντασιακή και σε μια ορθολογική στάση, και οι οποίες αφήνουν το στίγμα τους επάνω στις πράξεις των υποκειμένων. Όπως και αλλού, έτσι και στην Ελλάδα γύρω από τα 'εθνικά τραύματα' αναπτύχθηκε μια ιδεολογία ρομαντικής μεγαλομανίας και ρεβανσισμού, που οδήγησε σε ένα αμυντικό σύνδρομο το οποίο χαρακτηρίζεται πάντα από τη μία πλευρά από την επιθετική επιθυμία για κυριαρχία, από την άλλη δε από την εμπειρία της ανικανότητας για εκπλήρωση αυτής της επιθυμίας.

Αυτή η νευρωτικού τύπου αμυντική στάση (Κατσούλης κ.ά. 1988) αποκρυσταλλώθηκε γύρω από τον μύθο της ελληνικότητας και τον 'διμέτωπο' αγώνα ενάντια στην 'ξενική' νεωτερικότητα της Δύσης (όπου από ορισμένα στρώματα του πληθυσμού υπάρχουν οι ίδιες αντιδράσεις απέναντι στη νεωτερικότητα), όπως και ενάντια στη δαιμονοποιημένη και υποτιμημένη Τουρκία (Ηρακλείδης 2001). Η στάση αυτή συνάπτεται με το πελατειακό σύστημα και την αναξιοπιστία των ανθρωπίνων σχέσεων, τη μειωμένη δηλαδή 'κοινωνική εμπιστοσύνη' που χαρακτήρισε και χαρακτηρίζει εξίσου τις σχέσεις της Ελλάδας με τις άλλες χώρες, παρά τις κατά καιρούς αξιέπαινες προσπάθειες των κυβερνήσεων. Η συχνή τύφλωση, η εμπάθεια και η υστερία στις οποίες πολλοί οδηγούνται αναφορικά με τα πολι-

τικά και εθνικά ζητήματα δεν θα μπορούσαν να ισχύσουν αν δεν λειτουργούσε ένας ψυχικός μηχανισμός μετάθεσης των άλυτων κοινωνικών και ψυχικών προβλημάτων επάνω σε εθνικά και πολιτικά θέματα. Η επιθετικότητα που εμφανίζεται εδώ ξεκινάει από ένα άγχος άμυνας απέναντι σε αμφιβολίες και ανασφάλειες που αφορούν τον ίδιο τον εαυτό των Ελλήνων πρώτα. Επειδή ασυνείδητα (ή και συνειδητά) πολλοί Έλληνες αισθάνονται ότι δεν τα 'καταφέρνουν' στο δημιουργικό, νεωτερικό εκσυγχρονισμό της χώρας, γυρεύουν με φαντασιακό τρόπο να βρουν κάποιον άλλο που 'φταίει' για την αποτυχία αυτή: τους Τούρκους, τους εβραίους, τους Ευρωπαίους, τους Αμερικάνους, τους Αλβανούς, τους μετανάστες κ.λπ. Είναι προφανές λοιπόν ότι μόνο η μεθοδική ανάλυση αυτών των συνδρόμων και μύθων θα μπορέσει να κινητοποιήσει εκείνες τις δυνάμεις που καλούνται να δημιουργήσουν κάτι το διαφορετικό, πέραν από τους πειρασμούς και τις αρνητικές προκλήσεις της μετανεωτερικότητας.

Ο ρόλος της θρησκείας και της εκκλησίας

Ο μύθος της ελληνικότητας στηρίχθηκε και στηρίζεται στην ιδεολογική ηγεμονία της ορθόδοξης εκκλησίας (Χριστόπουλος 1999). Η ειδική διαπλοκή εκκλησίας και κράτους εξακολουθεί να είναι μια βαριά υποθήκη για την ελληνική ταυτότητα. Ο χαρακτηρισμός της ορθοδοξίας ως 'επικρατούσας θρησκείας' στο άρθρο 3 του Συντάγματος και η θεοκρατική απαίτηση της ορθόδοξης εκκλησίας να 'αντιπροσωπεύει το έθνος' αποτελούν στην Ευρώπη μια μοναδική περίπτωση ανασταλτικού παράγοντα για την ανάπτυξη μιας ανοιχτής, πολυπολιτισμικής κοινωνίας πολιτών. Από την άλλη πλευρά η ίδια η εκκλησία συναινεί στην υποταγή της στο κράτος μετατρέπόμενη σε κρατικό θεσμό, σχέση από την οποία αντλούνται αμοιβαία οφέλη. Η συνακόλουθη σύγχυση της εθνικής με τη χριστιανική ταυτότητα αντιβαίνει όμως στο οικουμενικό πνεύμα του χριστιανισμού.

Όπως επισημαίνει ο Weber (2005: 146), ο ανατολικός χριστιανισμός διαφέρει ουσιωδώς από τον δυτικό όχι τόσο σε δογ-

ματικά θέματα, όσο στη στάση του απέναντι στα εγκόσμια. Βασίζεται θεμελιακά σε μια παθητική αποδοχή των υπαρχουσών σχέσεων παραγωγής και κυριαρχίας, προσαρμοζόμενος πραγματιστικά και υποβαθμίζοντας κάθε ενεργό προσπάθεια κριτικής, ορθολογικής και δικαιότερης αλλαγής της πραγματικότητας. Κεντρικός σκοπός των φονταμενταλιστών και συντηρητικών μέσα στην εκκλησία παραμένει η πραγματοποίηση του μοναστικού ιδεώδους: η φυγή από τα εγκόσμια με στόχο τη θέωση μέσω της μυστικής θέασης του Θεού. Εδώ δεν υπάρχει καμία ενδοκόσμια και ορθολογική ασκητική, όπως στη Δύση. Αντιθέτως δεσπόζει η φυγοκοσμία.

Η παράδοση αυτή υποβαθμίζει τη σημασία της τήρησης του ηθικού και του πολιτικού νόμου (πρβλ. Λίποβατς 1996α και 1996β), την οποίαν καθιστά στην πράξη αδύνατη, καθώς και της ορθολογικής και δικαιότερης οργάνωσης της εργασίας και της πολιτείας (ανθρώπινα δικαιώματα). Ταυτόχρονα το ιδεώδες της οργανικής κοινότητας των πιστών, στην οποία υποτάσσεται η ατομικότητα, συνεπάγεται τη μη αναγνώριση της αυτονομίας του κριτικού ορθού Λόγου και της υπευθυνότητας του ατόμου. Η έννοια της μεταρρύθμισης είναι εδώ 'αδιανόητη'.

Εκτός από το πελατειακό σύστημα, το οποίο λόγω της κρίσης δεν μπορεί να αναπαραχθεί απρόσκοπτα, δύο άλλες διαστάσεις της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας, άμεσα συνδεδεμένες με την ιδιαιτερότητα της θρησκείας και του εθνικισμού, είναι ο παραδοσιακός ατομικισμός και ο κοινοτισμός (ιδεολογία της κοινότητας και κοινωνική δομή). Ο παραδοσιακός ατομικισμός είναι αιτία και αποτέλεσμα συνάμα του ελληνικού εμπορικού πνεύματος. Είναι 'παραδοσιακός' επειδή διαφέρει από τον νεωτερικό ατομικισμό δυτικού τύπου. Η διαφορά γίνεται κατανοητή αν τη δει κανείς παράλληλα με τον κοινοτισμό. Ο τελευταίος προσφέρει το αναγκαίο ιδεολογικό άλλοθι στον μη παραγωγικό ατομικισμό, εφόσον ο ορθόδοξος χριστιανισμός δεν έχει αναπτύξει μια υπεύθυνη κοινωνική ηθική και καμία δεσμευτική έννοια συμβολαίου. Αντί τούτου αφήνει να υπάρχει χωρίς διαμεσολαβήσεις ένας ιδεώδης, 'ουράνιος' κόσμος δίπλα στη σκληρή πραγματικότητα, την οποία δεν θέλει να μεταβάλλει ως

τέτοια. Η οικογένεια παρέμεινε επί μακρόν το πραγματικό υποκείμενο. Σήμερα βέβαια υπάρχουν στην ελληνική κοινωνία παράλληλα και οι δύο τύποι του ατομικισμού, και αυτό οδηγεί σε συγκρούσεις (Ντυμόν 1988, Elias 1991). Το πελατειακό σύστημα και ο παραδοσιακός, ανεύθυνος ατομικισμός προσανατολίζονται αρχικά σε παρτικουλαριστικά και προσωπικά συμφέροντα και αναστέλλουν έτσι την ανάπτυξη της ορθολογικότητας.

Ο κοινοτισμός και ο μύθος του 'πνεύματος της κοινότητας' (η οποία αρχικά ήταν αγροτικής προέλευσης) συγκροτούν την καρδιά του εθνικισμού και του ορθόδοξου χριστιανισμού. Αυτό δεν συμβαίνει πάντα συνειδητά, αλλά παίρνει συχνά λεπτές μορφές, οι οποίες παρά τη ρητορική αναγνώριση των αρετών του επιχειρηματικού πνεύματος το εμποδίζουν την κρίσιμη στιγμή. Τα χαρακτηριστικά αυτής της στάσης είναι: η γενική δυσπιστία απέναντι στους μη συγγενείς, γενικά απέναντι στον λόγο του άλλου, η έλλειψη της ατομικής αξιοπιστίας και της υπευθυνότητας, η έλλειψη της έννοιας μιας αυτόνομης, ενεργητικής θέλησης που είναι ορθολογικά προσανατολισμένη, η έλλειψη ενός μη εργαλειακού νοήματος του νόμου και των ανθρωπίνων και αστικών δικαιωμάτων (Plessner 1972, Arendt 1980, Balibar & Wallerstein 1988, Dihle 1985, Girardet 1986). Εδώ το άτομο δεν έχει αποχωρισθεί ακόμα ριζικά από τον κομπορμισμό της ομάδας και της μάζας.

Στις αναφερθείσες ατομικές και συλλογικές στάσεις και πρακτικές —που ισχύουν σε όλες τις χώρες της ορθοδοξίας, ως αντιστάσεις στον εξορθολογισμό της οικονομίας, της κοινωνίας και του κράτους— συνεισέφεραν και ορισμένες ομάδες 'νεο-ορθόδοξων' διανοούμενων οι οποίοι διαδίδουν ενάντια στο πνεύμα του χριστιανισμού έναν ελληνοκεντρικό και αντι-δυτικό, ρομαντικό και προ-νεωτερικό κοινοτισμό. Αυτές οι στάσεις ευνοούν πρακτικές ανορθολογισμού και την τάση για ακραίες, βίαιες, αποκαλυψιακές πράξεις φανατισμού, ως μία ασυνείδητη αντίδραση στην παθητικότητα.

*Διχασμένη ταυτότητα και απάρνηση
της πραγματικότητας. Η κρίση
ως ευκαιρία υπεύθυνης αυτοκριτικής*

Τελικά το κύριο πρόβλημα της ελληνικής ταυτότητας είναι ο νευρωτικός διχασμός της και η άρνηση της κοπιώδους εργασίας για την αυτοϊπέρβασή της (Λίποβατς 1991). Ο διχασμός αυτός εκφράζεται με το ενδημικό φαινόμενο της εθνικής διαίρεσης εμπρός σε δύσκολες καταστάσεις, σε αντίθεση με άλλα έθνη που ενώνονται εμπρός στον κίνδυνο. Ο εν λόγω διχασμός συνδέεται άμεσα με ένα θεμελιώδες φαινόμενο του ψυχισμού: την παραγνώριση της πραγματικότητας, δηλαδή των περιορισμών που αυτή επιβάλλει στις ασυνείδητες φαντασιώσεις παντοδυναμίας, οι οποίες με τη σειρά τους αποκρύπτουν άλλες φαντασιώσεις μειονεκτικότητας.

Εν προκειμένω τα υποκείμενα μπορούν (ατομικά και συλλογικά) να αντιδράσουν με δύο τρόπους: ή να αναγνωρίσουν την έλλειψη παντοδυναμίας και να αποδεχθούν ορισμένους κανόνες συνεργασίας και επικοινωνίας με άλλα υποκείμενα, κανόνες που βάζουν όρια στις φαντασιώσεις ανωτερότητας και ομοιογένειας. Ή αντίθετα να απαρνηθούν φαντασιακά την έλλειψη και να την καλύψουν μέσω της λατρείας διαφόρων ειδώλων-φετίχ πολιτικής, θρησκευτικής ή κοινωνικής εξουσίας, τα οποία έτσι δίνουν την αυταπάτη ότι 'τίποτα δεν μας λείπει'.

Μολονότι τα υποκείμενα μπορούν να πιστεύουν όσο θέλουν στα φετίχ τους, η πραγματικότητα τους δίνει ένα σκληρό μάθημα. Αυτό έχει ένα διπλό-δυϊστικό αποτέλεσμα: επειδή δεν θέλουν να πληρώσουν το τίμημα της αναγνώρισης της πραγματικότητας και να παραιτηθούν από τις φαντασιώσεις ανωτερότητας, ένα κομμάτι του εαυτού τους εξακολουθεί και πιστεύει στα φετίχ. Από την άλλη όμως το άλλο κομμάτι τους τα απορρίπτει. Από εδώ πηγάζει το ψευδοδίλημμα και η ταλάντευση ανάμεσα σε αντίθετες απόψεις, χωρίς αρχές και συνέπεια. Η σημερινή πραγματικότητα δεν μπορεί να είναι άλλη από αυτή της νεωτερικότητας, με όλες τις αντιφάσεις και ατέλειες που έχει,

η οποία μας εγκαλεί να εργαζόμαστε συνεχώς με κριτικό και μεθοδικό τρόπο για να την 'κατασκευάσουμε' καλύτερα. Αλλά αυτό τρομάζει γιατί απαιτεί ικανότητα αυτοκριτικής και αυτοπειθαρχίας, που δεν έχουν αναπτύξει επαρκώς οι Έλληνες, ιδιαίτερα κάτω από τις επιτρεπτικές συνθήκες της μετανεωτερικότητας και του καταναλωτισμού. Σε αντίθεση με τους άλλους Ευρωπαίους, αυτό φαίνεται ιδιαίτερα στην αδυναμία αυτο-ειρωνείας, αυτοκριτικής και αυτογνωσίας των Ελλήνων, ιδιαίτερα μέσα από την έλλειψη ικανοποιητικής πεζογραφίας και κινηματογράφου.

Η τέχνη ως ένας καθρέφτης της ανάπτυξης μιας ταυτότητας είναι ένα πολύ σημαντικό κριτήριο και ο 'επαρχιωτισμός' της δείχνει την εσωστρέφεια και την έλλειψη ανακλαστικότητας και αναστοχασμού των ατόμων, που δεν είναι πρόθυμα ούτε να μάθουν από τους άλλους ούτε να 'αυτοαναλυθούν'. Επίσης η εξιδανίκευση της βίας ως ενός μέσου νομιμοποιημένης πολιτικής δράσης αποτελεί στην ελληνική νοοτροπία σήμερα έναν ευρέως παραδεδομένο κοινό τόπο, που δείχνει πόσο λίγο είναι εδραιωμένη ακόμα η εμπιστοσύνη στον ορθό Λόγο και στον νόμο.

Η ενσωμάτωση στην Ευρωπαϊκή Ένωση είναι η μοναδική ευκαιρία για τους Έλληνες σήμερα να ξεπεράσουν αυτά τα συμπτώματα. Βέβαια η σύγκριση με τους 'άλλους', οι οποίοι και αυτοί έχουν τα δικά τους συμπτώματα, πρέπει να γίνει με τον ορθό τρόπο. Γιατί αλλιώς οδηγεί σε έναν ανταγωνισμό που δεν βοηθά στην υπέρβαση των φαντασμάτων του παρελθόντος, καθότι η εξιδανίκευση και η δαιμονοποίηση του άλλου έχει πάντα ολέθρια αποτελέσματα. Επειδή όμως κάθε ταυτότητα έχει μια αντιφατική ιστορία, πρέπει να κοιτάει κανείς μπροστά όταν δρα και όχι προς τα πίσω.

Η σημερινή, καθολική κρίση εγκυμονεί μεγάλους κινδύνους, μπορεί όμως να λειτουργήσει και ως ευκαιρία. Όταν έχει καθλωθεί κάποιος με τα νώτα στον τοίχο, τότε δεν του μένει άλλη λύση παρά να αναπτύξει μια δημιουργική δραστηριότητα για ένα νέο ξεκίνημα. Για την κοινωνία συλλογικά ισχύει ό,τι και για τα άτομα: πρέπει κάποτε να ανακαλύψουν την αρχή της υπευθυνότητας, επέκεινα εύκολων συγκινησιακών, απλοϊκών

λύσεων. Σημαίνει σκληρή αυτοπειθαρχία και πειθαρχία των παιδιών στην εκπαίδευση, καθώς και ανάληψη από τα άτομα της ευθύνης και του κόστους των πράξεών τους.

Ποιο είναι το σκοτεινό σημείο το οποίο συγκαλύπτουν όλες οι ιδεολογίες; Το ότι διατείνονται πως είναι δυνατόν, με φαντασιακό, μαγικό τρόπο να υπάρξει πραγματικά ευημερία δίχως κόστος, κόπο, ρίσκα, παραγωγικές επενδύσεις και ανάπτυξη της γνώσης (Λίποβατς 2001α, 2001β).¹ Πρέπει συνεπώς να αναγνωριστεί η έλλειψη παντοδυναμίας και παντογνωσίας, η περατότητα της ύπαρξης, το κακό, ο πόνος, η απώλεια και ο θάνατος. Η ευτυχία δεν μπορεί η ίδια να είναι αντικείμενο προγραμματισμού και ποσοτικοποίησης, δεν μετριέται, δεν είναι ποτέ δίχως όρια, δεν είναι ποτέ αμιγής των σκοτεινών πλευρών του ανθρώπου, των τάσεων (αυτο)-καταστροφής, ατομικής και συλλογικής. Κάθε επιτυχία έχει ημερομηνία λήξης, δεν υπάρχει συνεχής πρόοδος, αλλά τοπική, μερική πρόοδος που διακόπτεται μέσα στον χρόνο από παλινδρομήσεις. Ο στόχος δεν μπορεί να είναι η ιδεαλιστική τελείωση (η τέλεια κοινωνία, ο τέλειος άνθρωπος) είτε αυτή είναι θρησκευτικής είτε φιλοσοφικής είτε επιστημονικής είτε φιλελεύθερης είτε σοσιαλιστικής έμπνευσης. Οι άνθρωποι τείνουν αυτό να το ξεχνούν και να το απωθούν. Μόνο όμως η πνευματική επιθυμία, η μετουσιωτική δηλαδή διάσταση του πολιτισμού, παράγει πραγματικές αξίες.

Κάθε πραγματοποίηση ενός θετικού στόχου ενέχει πάντα και στοιχεία που τον αμφισβητούν: προκαλεί και παραπλανά τους δρώντες, να σταματήσουν αυτάρεσκα σε ό,τι κατάφεραν, και να το λατρεύουν ως φετίχ, δηλαδή να λατρεύουν τον εαυτό τους (βλ. την αρχαιολαγνεία και τη βυζαντινολατρεία, τον στείρο εθνικιστικό ναρκισσισμό στην Ελλάδα, ως μια κατεξοχήν ανασταλτική ιδεολογία που εμποδίζει κάθε ανάπτυξη καθώς και κάθε ενσωμάτωση της χώρας στην Ευρώπη). Αλλά και με τις κα-

1. Ιδεολογία είναι και η 'αυταπάτη της προόδου', δηλαδή η πίστη στη γραμμική, συνεχή και μονοδιάστατη αύξηση της παραγωγής και της κατανάλωσης, εις βάρος του περιβάλλοντος και της κουλτούρας. Η ανάπτυξη γίνεται εδώ ένα φετίχ, είδωλο.

λύτερες προθέσεις, πάλι 'κάτι' εν τέλει αποτυγχάνει: η απάρνησή του, η συγκάλυψη αυτής της αλήθειας έχουν πάντα στο τέλος καταστροφικές συνέπειες.

Αντιστρέφοντας το ρητό του Α. Gramsci θα λέγαμε ότι σε ένα σεμινάριο μπορούμε να κάνουμε στο χαρτί ιδεαλιστικά προγράμματα για τη λύση όλων των προβλημάτων, όμως στην πράξη, εφόσον ξεχνάμε τα όρια της πραγματικότητας, δεν θα καταφέρουμε τίποτα. Εξάλλου μόνον ο προγραμματισμός σε βάθος χρόνου και όχι η υποταγή στις πρόχειρες, εφήμερες, τεχνοκρατικές και οικονομιστικές λύσεις, θα μπορούσαν να έχουν κάποιο αποτέλεσμα. Αυτό που απαιτείται είναι ένας νέος ηγεμονικός λόγος, ο οποίος θα πείθει τους πολίτες ότι δεν θα επαναλαμβάνονται τα παλιά και ότι είναι και οι ίδιοι υπεύθυνοι για την κατάσταση.

Χρειάζεται επίσης μια νέα ελίτ από ανθρώπους οι οποίοι θα είναι αδιάφθοροι, θα έχουν το θάρρος της γνώμης τους και δεν θα φοβούνται το κόστος των αποφάσεών τους, αλλά θα παίρνουν τα ρίσκα και τις ευθύνες γι' αυτές, και δεν θα υποτάσσονται λαϊκίστικα στις διάφορες ιδεολογίες των μέσων ενημέρωσης, των κομμάτων και των συντεχνιών. Θα υπηρετούν δε το δημοκρατικό κράτος δικαίου, την κοινωνική οικονομία της αγοράς, τις αναγκαιότητες μιας οικολογικής κουλτούρας και την προώθηση της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, δίχως να θεωρούν τη νομιμοποιημένη εξουσία τους αυτοσκοπό. Με αυτόν τον τρόπο θα υποστηριχθεί η κοινωνία πολιτών.

Σύνοψη

Υπάρχουν δύο τύποι κατασκευής της νεωτερικής εθνικής ταυτότητας: η πολιτική και η κοινοτιστική. Η πρώτη βασίζεται στην ανοιχτή κοινωνία πολιτών, στην καθολικότητα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, στην εξατομίκευση, στον ορθό λόγο. Η δεύτερη στηρίζεται στην κλειστή κοινότητα, στην ταυτοτική καθήλωση στο αίμα, στη γη, στην απολυτοποίηση των προνεωτερικών παραδόσεων. Η ευρωπαϊκή νεωτερικότητα βασίζεται

σε θρησκευτικές και σε ουμανιστικές αξίες οι οποίες στη μετανεωτερικότητα έχουν εν πολλοίς οδηγηθεί σε κρίση. Στην Ελλάδα υπονομεύονται και αμφισβητούνται ανέκαθεν και επανειλημμένα αυτές οι αξίες. Κυριαρχούν μια αμυντική και φοβική στάση εμπρός στον Άλλο και εμπρός στο μέλλον όπως και εθνοκεντρικοί και ξενόφοβοι μύθοι. Στον ορθόδοξο χριστιανισμό κυριαρχεί μια φυγόκοσμη, παθητική και αντινεωτερική στάση. Όλα αυτά ευνοούν την αναπαραγωγή των πελατειακών σχέσεων, του προνεωτερικού ατομικισμού και του λαϊκίστικου κοινοτισμού. Υπάρχουν ένας διχασμός της ανασφαλούς ελληνικής ταυτότητας και μια απάρνηση της πραγματικότητας. Η κρίση μπορεί να αποτελέσει για τα υποκείμενα ευκαιρία για αυτοκριτική και για την αποδοχή μιας ηθικής της υπευθυνότητας.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Arendt, H. (1980). *Das Leben des Geistes II. Das Wollen*. München: R. Piper.
- Balibar, E. & Wallerstein, J. (1988). *Race, nation, classe. Les identités ambiguës*. Paris: Editions La Découverte.
- Δεμερτζής, Ν. (1996). *Ο λόγος του εθνικισμού*, Αθήνα: Σάκκουλας.
- Δεμερτζής, Ν. & Λίποβατς, Θ. (2006). *Φθόνος και μνησικακία*. Αθήνα: Πόλις.
- Dihle, A. (1985). *Die Vorstellung vom Willen in der Antike*. Goettingen: Vandenhoeck & Ruprecht Gm.
- Elias, N. (1994). *Die Gesellschaft der Individuen*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp.
- Gellner, E. (1992). *Έθνη και εθνικισμός*. Αθήνα: Καστανίδης.
- Girardet, R. (1986). *Mythes et mythologies politiques*. Paris: Seuil.
- Ηρακλείδης, Α. (2001). *Η Ελλάδα και ο 'εξ Ανατολών κίνδυνος'*. Αδιέξοδα και διέξοδοι. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Κατσούλης, Η., Γιαννίτσας, Τ. & Καζάκος, Π. (1988). *Η Ελλάδα προς το 2000*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Λίποβατς, Θ. (1989). *Η Απάρνηση του Πολιτικού*. Αθήνα: Οδυσσέας.

- Λίποβατς, Θ. (1990). *Η Ψυχοπαθολογία του πολιτικού*. Αθήνα: Οδυσσέας.
- Λίποβατς, Θ. (1991). 'Η Ελλάδα, μία διχασμένη ταυτότητα', στο του ιδίου, *Ζητήματα πολιτικής ψυχολογίας*. Αθήνα: Εξάντας.
- Λίποβατς, Θ. (1996α). 'Ορθόδοξος χριστιανισμός και εθνικισμός: Δύο πτυχές της σύγχρονης ελληνικής πολιτικής κουλτούρας', στο του ιδίου, *Ψυχανάλυση, Φιλοσοφία, Πολιτική Κουλτούρα*. Αθήνα: Πλέθρον.
- Λίποβατς, Θ. (1996 β). 'Ορθός λόγος και θέληση στον χριστιανισμό', στο του ιδίου, *Ψυχανάλυση, Φιλοσοφία, Πολιτική Κουλτούρα*. Αθήνα: Πλέθρον.
- Λίποβατς, Θ. (2001α). 'Η σύγχρονη νεωτερικότητα: παγκοσμιοποίηση και ατομικισμός', στο του ιδίου, *Δημοκρατικός λόγος, ψυχανάλυση, μονοθεϊσμός*. Αθήνα: Πλέθρον.
- Λίποβατς, Θ. (2001 β). 'Το ηθικόν και το πολιτικόν ανάμεσα στην ιδεολογία και την ουτοπία', στο του ιδίου, *Δημοκρατικός λόγος, ψυχανάλυση, μονοθεϊσμός*. Αθήνα: Πλέθρον.
- Λίποβατς, Θ. (2001 γ). 'Χριστιανική θρησκεία και νεωτερικότητα', στο του ιδίου, *Δημοκρατικός λόγος, ψυχανάλυση, μονοθεϊσμός*. Αθήνα: Πλέθρον.
- Λίποβατς, Θ. (2011). 'Θρησκεία, οικονομία, πολιτική. Η ενεργητική αρνησικοσμία', *Ο Αστήρ της Ανατολής*, έτος 154, 3.
- Ντυμόν, Λ. (1988). *Δοκίμιο για τον ατομικισμό*. Αθήνα: Ευρύαλος.
- Plessner, H. (1972). *Die Grenzen der Gemeinschaft*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp.
- Weber, M. (1984). *Η προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του καπιταλισμού*. Αθήνα: Gutenberg.
- Weber, M. (1988). *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie I*. Tübingen: J.C.B. Mohr (Paul Siebeck).
- Weber, M. (2005). *Οικονομία και κοινωνία 3. Κοινωνιολογία της θρησκείας*. μτφρ. Θ. Γκιούρας. Αθήνα: Σαββάλας.
- Φρόυντ, Σ. (1994). *Ψυχολογία των μαζών και ανάλυση του εγώ*. Αθήνα: Επίκουρος.
- Χριστόπουλος, Δ. (1999). *Νομικά ζητήματα θρησκευτικής ετερότητας στην Ελλάδα*. Αθήνα: Θεμέλιο.

ABSTRACT

Thanos Lipovats

The Insecure Greek Identity
and the Failure of Modernist Values

This paper argues that the current crisis in Greece may turn into an opportunity of inaugurating processes of collective and individual self-awareness and engulfment of the universal values of modernity. These processes are premised on difficult decisions which go well beyond the traditional patterns of individual behavior and political action, characterizing hitherto the defensive stance of most Greeks towards open civil society, innovation and contractual moral commitments. The analysis attempts to link the individual and the collective, as well as the intersection of the historical sociological approach with the psychoanalytic one.